

KORKEIMPAAN LUOTTAEN?

SIVIILIUSKONNOLLINEN RETORIikka SUOMEN TASAVALLAN PRESIDENTTIEN VIRKAANASTUJAISPUHEIDEN PERORATIOISSA

Jouni Tili

TIIVISTELMÄ

Artikkelini aiheena on Suomen tasavallan presidenttien virkaanastujaispuheiden peroratioiden eli päätäntöjen retoriikka kansalaisuuden tuottamisen paikkana. Virkaanastujaispuhe tuo ensimmäisenä julkisena esiintymisenä esiin tärkeän osan niistä moraalis-poliittisista arvoista, joiden pohjalta presidentti tulee toimimaan. Oletettavasta yhteistyöhalukkuudesta huolimatta kaikkia on kuitenkin mahdotonta puhutella yhdellä kertaa, joten samalla presidentti puntaroi ja valitsee yleisöstä jonkin mahdollisimman yleisen identiteetteihin liittyvän attribuutin, johon vedota; hän pyrkii tuottamaan yhteisöllisyyden, jonka osa hän itsekin on (Karvonen 2000, 139). Käsittelem eduskunnalle pidettyjä virkaanastujaispuheita, koska vaikka välitön yleisö koostuukin pääasiassa kansanedustajista, niin silti presidentti määrittelee ensimmäistä kertaa kansalaisuuteen liittyviä arvoja ja hyveitä, nykyään median välityksellä myös laajemmalle yleisölle.

Kansalliseen yhtenäisyyteen ja ”kansaan” vetoaminen on muodostanut suomalaisen poliittisen retoriikan kulmakiven siitä lähtien, kun politikointia suomen kielellä on ollut olemassa (Liikanen 2003, 257). Presidenttien puheiden retorisisista keinoista on siis mahdollista tehdä tulkintoja, minkälaisien arvojen pohjalta kansalaisuutta pyritään rakentamaan sekä mistä pyritään samalla erottautumaan. Identifikaation ja erottautumisen välinen rajankäynti on oleellista, koska mikä tahansa identiteetti rakentuu aina suhteessa ympäröivään todellisuuteen. Näin ollen ”meidän” luominen on aina samalla sen tuottamista, mitä emme ole tai halua olla (ks. Burke 1969).

Esittelen ensin tiivistä siviiliuskontoa poliittisen retoriikan ulottuvuutena sekä aikaisempaa presidenttipuheen tutkimusta. Tämän jälkeen selvitän tiivistetysti peroration ja pathoksen käsitteet. Olen muodostanut presidenttien siviiliuskonnollisesta retoriikasta kolme peroratioidiskurssia: uskonnollisnationalistinen, pragmaattinen sekä eettinen diskurssi. Niiden rajat eivät kuitenkaan ole täysin yksiselitteiset, kuten tuonnempana käy ilmi. Lopuksi vertailen toisiinsa kolmea kansalaisuuden ideaalityyppejä.

Asiasanat: retoriikka, siviiliuskonto, virkaanastujaispuhe, peroratio

SIVIILIUSKONTO RETORISENA STRATEGIANA

Siviiliuskonnollisia teemoja on käsitelty jo antiikin Roomassa, mutta sen esisänä voidaan pitää Niccolò Machiavellia (1469–1527). Hänen mukaansa uskonnon oli oltava politiikalle alisteista, koska poliittisen elämän vaatimukset ovat jotain muuta kuin kristillinen maailmasta vetäytyminen. *Discorsi*-teoksessaan Machiavelli (2001) käsittelee uskontoa puhtaasti instrumentaalisessa roolissa: sen funktio on valtiojärjestyksen ylläpitäminen sekä jatkuvuuden takaaminen. Uskontoa on kuitenkin pidettävä kunniaissa, koska se edistää yhtäältä valtion sisäistä sovinnollisuutta ja yhtenäisyyttä sekä toisaalta sodassa tarvittavaa sitkeyttä ja päättäväisyyttä (Machiavelli oli erittäin skeptinen, soveltuuko kristinusko tähän ilman radikaalia uudelleentulkintaa). Uskonnollisia tapoja vahvistava hallitsija myös edistää arvovaltaansa ja legitimoii omaa valtapositiotansa. (Machiavelli 2001, luvut XI–XV.)

Ensimmäisenä siviiliuskonto-käsitettä käyttänyt Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) puolestaan katsoi, että valtiolla on oltava uskonto, joka saisi ihmiset rakastamaan kansalaisvelvollisuuksiaan. Siihen eivät kuitenkaan sovellu uskonnot, joiden opinkappaleisiin kuuluu yksinomaan tuonpuoleiseen orientoituminen tai totuuden dogmaattinen monopoli. Kyseessä ei täten ole metafyyminen teologinen opinkappale, vaan machiavellimaisesti *yhteistunteeseen kohdistuva ajattelutapa*, jota ilman on mahdotonta olla hyvä kansalainen. Kyseessä on siviiliuskonto (*la religion civile*). (Rousseau 2006, kirja IV, luku 8; Machiavellin ja Rousseau'n eroista ks. Breiner 1993.)

Rousseau'n mukaan siviiliuskonnon kulmakivet ovat ihmisistä huolehtivan jumaluuden olemassaolo, tulevaisuusorientaatio, oikeamielisten onni ja pahojen rangaistus, suvaitsevaisuus, yhteiskuntasopimuksen ja lakien pyhyys. Teologiseen sisältöön tai virallisiin uskontunnustuksiin ei oteta kantaa, vaan esimerkiksi jumaluus-käsite jää abstraktiksi, koska suvereenin – ei kirkon – tehtävä on määrittellä uskonartikkelit, joihin hyvä kansalaisuus ja alamaisuus *valtiolle* pohjautuvat. (Rousseau 2006.)

Perinteisen uskonnon, kirkon ja valtion välistä rajankäyntiä sekä politiikan sakralisaatiota tutkinut Emilio Gentile (2006) puolestaan tulkitsee siviiliuskonnon nimenomaan modernin demokratian ilmiönä, jossa esimerkiksi valtio tai kansakunta voidaan nähdä pyhänä instituutiona. Kyseessä on hänen mukaansa niin sanotun sekulaarin uskonnon muoto, jonka tarkoituksena on sosiaalistaa ihmiset vallitsevaan moraalis-poliittiseen järjestelmään. Siviiliuskonto ja valtio ottavat traditionaalisen uskonnon ja kirkon paikan kollektiivisen identiteetin luojina – näin ollen kansalaisuus korvaa perinteisen uskovien yhteisön. Tärkeässä osassa ovat nimenomaan presidenttien sekä muiden poliittisten johtajien puheissaan käyttämät ilmaukset, joissa esimerkiksi valtion tai kansan suveriniteettiin sekä presidenttiyteen yhdistetään kaitselmus tai muita uskonnollisia myyttejä sekä symboleita.

SIVIILIUSKONNOLLISET TEEMAT PRESIDENTTITUTKIMUKSESSA JA -PUHEESSA

Suomalainen presidenttitutkimus on keskittynyt lähinnä valtiolliseen johtajuuteen tai valtasuhteisiin presidentin ja eduskunnan välillä (ks. esim. Nousiainen 1985; 1989). Presidentin julkinen puhe vallankäytön välineenä on aihe, jota ei liiemmin ole käsitelty (ks. kuitenkin Aarnio & Isotalus 2000). Yhdysvalloissa presidenttien puhevaltaa ja sen eri ulottuvuuksia sen sijaan on tutkittu runsaasti (ks. esim. Neustadt 1960).

Robert N. Bellah on käsitellyt siviiliuskontoa painottaen nimenomaan presidenttien roolia. Hän (1967; ks. myös 1975) määrittelee siviiliuskonnon tarkoittavan politiikan uskonnollista ulottuvuutta, joka ilmaistaan uskomuksissa, symboleissa ja rituaaleissa koskien yhteisölle pyhiä instituutioita. Presidentin virkaanastujaispuhe on oleellinen siviiliuskonnollinen tapahtuma, koska poliittisen auktoriteetin uskonnollisen legitimaation lisäksi se pyrkii vahvistamaan kansallista tai valtiollista yhtenäisyyttä. On myös huomioitava, että yhteisöllisyyttä voidaan pyrkiä luomaan perinteisen Jumala-käsitteen lisäksi myös muilla ”kansallisen olemassaolon” kannalta tärkeiksi nähdyllä arvoilla.

Siviiliuskonnollisesta retoriikasta on luettavissa esiin erilaisia arkkityyppejä, vaikka perinteistä uskonnollisuutta ei muuten olisikaan esillä. Näitä ovat kansan erityinen tehtävä maailmassa, luvattu tai pyhä maa, kollektiivin puolesta uhrautuminen sekä sen avulla saavutettava onnellinen tulevaisuus. Jokaisella kansalla on kuitenkin omat symbolinsa, pyhät tapahtumansa ja paikkansa sekä juhlalliset rituaalinsa ja mytologinen maisemansa, jotka puhujan on huomioitava. (Bellah 1967.) Raamattuun tavalla tai toisella pohjautuvat arkkityypit ovat kuitenkin olleet erityisen vahvasti läsnä protestanttisissa maissa, kuten Suomessa.

Roderick Hart (2002) erottelee kuusi presidenttipuheeseen vaikuttavaa kategoriaa: biografiset, filosofiset, kulttuuriset, institutionaaliset, kontekstuaaliset sekä mediaan liittyvät tekijät. Lisäksi hän huomauttaa uskonnolliseen retoriikkaan liittyen, että puhujan ei tarvitse keksiä uusia *topoksia*, kun käytössä ovat esimerkiksi raamatulliset teemat. Toiseksi uskonnollista mytologiaa hyödyntämällä on mahdollista vedota tehokkaasti kuulijoiden tunteisiin. Täten uskonnollinen retoriikka on rituaalinen ja kollektiivinen väline; käsite *symbolinen unifiikaatio* kuvaakin uskonnollisten tunteiden yhdistämistä poliittisen konsensuksen nimissä (Hart 2004, 74–77, 81).

Siviiliuskonnollisuus on täten yksi olennainen osa poliittista retoriikkaa. Sen voidaan siis määrittellä tarkoittavan, ei välttämättä niinkään perinteistä uskonnollisuutta tai sitoutumista tavanomaisiin teologisiin dogmeihin, vaan retorisia strategioita, joilla puheissa tuotetaan halutunlaista kansalaisuutta. Näin ollen esimerkiksi poliitikkojen voidaan tulkita olevan niin sanottuja siviiliuskonnon teologeja, joiden puheeseen vaikuttaa yllämainitun kuusikentän lisäksi aktiivinen muutosten mahdollisuus – olemassa oleviin perinteisiin ja rituaalei-

hin nojaamisesta huolimatta presidentti voi retoriikassaan olla niin sanottu innovatiivinen ideologi (ks. Skinner 2002).

Virkaanastujaispuheita retorisenä instituutiona ohjaavat aina kulloisenkin tilanteen asettamat poliittiset vaatimukset. Erityisesti Suomessa näitä ovat esimerkiksi oikeisto–vasemmisto-akseli, valtion ja kirkon suhteet sekä oikeuskulttuuriin liittyvät käsitykset. Retoriisiin strategioihin vaikuttaa siis muun muassa, mistä presidentti katsoo ensisijaisesti tarvitsevansa tukea. Esimerkiksi traditionaalisen uskonnon tai nationalististen symboleiden käyttäminen on todennäköisesti erilaista riippuen siitä, pyrkiikö puhuja hakemaan tukea oikealta, keskeltä vai vasemmalta.

Historiallis-poliittisen kontekstin lisäksi siviiliuskonnossa on otettava huomioon valtion suhde uskontoon ja eri kirkkoihin. Esimerkiksi Yhdysvalloissa ei ole valtionkirkkoa, kun taas Suomessa evankelisluterilaisella kirkolla ja valtiolla on pitkä yhteinen perinne. Vaikka vuoden 1919 valtiosäännössä vahvistettiin valtion periaatteellinen tunnustuksettomuus, niin evankelisluterilaisella kirkolla oli ja on edelleen perustuslaissa vahvistettu julkisoikeudellinen asema sekä muutenkin läheiset suhteet valtioon. Tällainen traditio vaikuttaa väistämättä myös siviiliuskonnollisuuteen esimerkiksi luterilaisuudesta juontuvien vaikutteiden voimakkaana läsnäolona.

Presidenttiretoriikkaan vaikuttaa myös oikeuskulttuurin kehitys. Esimerkiksi viittaukset lakien pyhyyteen ovat osa vielä 1900-luvun puoliväliin asti vallinnutta (luterilaista) oikeusdiskurssia, jossa laki sekä oikeusjärjestys ylipäätään saivat pyhyytensä Jumalalta. Sitä ilman puolestaan ”pyhyys olisi merkityksetön mielle, jonka tyhjiys kävisi selväksi jokaiselle ajattelevalle” (Hermanson 1922, 19). On myös mahdollista, että niin Ståhlbergin, Kekkosen kuin Halosen tapa erottautua avoimesta uskonnollisuudesta liittyi osittain heidän juristeina omaksumaansa oikeuspositivismiin, jossa lainsäädäntöön ei liity teologisia tai muita metafysisiä arvoja. Toisaalta esimerkiksi lakimiestaustaisten Rytin ja Svinhufvudin puhettavassa lakien merkityksen painottaminen yhdistyi uskonnolliseen retoriikkaan. Täten esimerkiksi Ståhlberg edustaakin tässä tietyllä tapaa kahta diskurssia: oikeuspuheen hallitessa (siviili)uskonnollinen elementti on esillä lakien pyhyyden kautta. Laillisuusteeman suhteen Halonen on poikkeuksellinen. Hänen puheissaan sekä laillisuus että tavanomainen uskonnollisuus ovat poissa ja siviiliuskonnollisuus rakentuu muiden teemojen varaan.

PERORATIO JA PATHOS ANTIIKIN RETORIIKASSA

Esittelen seuraavaksi aiheeni kannalta oleelliset peroration ja pathoksen käsitteet, koska antiikin retoriikan taidossa niiden katsottiin kuuluvan yhteen. Aristotelisen retoriikan *ethos*, *pathos* ja *logos* -kolmijaossa *pathoksella* tarkoitetaan keinoja, joilla yleisö saadaan haluttuun mielentilaan. Tällöin vakuuttuminen perustuu siihen, että kuulijat (ja katsojat) pyritään saattamaan puheen avulla haluttuun tunnetilaan. Päätöksentekoon vaikuttaa, onko henkilö rauhallinen,

pelokas, surullinen, iloinen, rakastunut tai vaikkapa vihainen. Näin ollen puhujan on päättelyn ja teoreettisen tarkastelun lisäksi tiedettävä erilaisten tunnetilojen luonne ja laatu sekä millä tavoin ne saadaan syntyymään. (Aristoteles 2000, 1355b–1356a.)

Antiikin roomalaisessa retoriikassa puheen *peroratioon* eli päätäntöön on käsitetty kuuluvan nimenomaan joko esitetyn argumentoinnin kokoaminen (*recapitulatio*) tai yleisön tunteisiin vetoavan lopetuksen (*affectus*) esittäminen (ks. Haapanen 1990, 19–38). *De oratore* -teoksessaan (55 eaa.) Cicero painotti yleisön liikuttamisen tärkeyttä, koska puhetaito perustuu kuulijoiden mielten tyynnyttelyyn tai kiihdyttämiseen. Erityisesti poliittisen puhujan on tunnettava ”kansakunnan tavat”, koska ihmiset tekevät ratkaisujaan useammin juuri tunteiden pohjalta kuin asioiden todellisen laidan, auktoriteetin, säännösten tai lakien perusteella. (Cicero 2006, kirja I, kohta 17 & II: 115, 178, 337; ks. myös 1959–1960.)

Myös Quintilianuksen *Institutio oratorian* (95 jaa.) mukaan puheen lopetus koostuu substanssin yhteenvedosta (*anakephalaiosis*) tai tunteiden nostattamisesta (*pathopoeia*). Ciceron tavoin Quintilianus korostaa, että pathos on pyrittävä ottamaan mahdollisimman tarkasti huomioon, koska voimakkaat tunteet voivat hämärtää arviointikyvyn jopa siinä määrin, että totuus unohtuu. Puhujan moraaliin sekä yleisiin ominaisuuksiin viittaava ethos sekä pathos toimivat yhdessä, sillä puhujan täytyy luoda itsestään mahdollisimman positiivinen kuva. Täten on vedottava yleisön tunteisiin – ja mikä tärkeintä, puhujan on itse uskotavasti esitettävä tunnetila, johon hän yleisönsä haluaa. Quintilianus mainitsee muun muassa vetoamukset yhteiseen hyvään, kuulijoiden kunniaan sekä jälkipolviin. Myös jumaliin vetoaminen on suotavaa, sillä se kertoo puhtaasta omatunnosta. (Quintilianus 1966, kirja VI, luvut 1–2, myös IV: 1.)

Pathosta tarkasteltaessa erityisesti puheiden päätännöistä on mahdollista lukea esiin ensisijainen kohdeyleisö, jonka tunteisiin puhuja tai kirjoittaja haluaa vedota. Retoriselle tilanteelle ominaisesti samalla implikoidaan, että yleisön tulisi tulkita todellisuutta samanlaisten lasien lävitse. Samalla kun presidentti pyrkii vetoamaan tietynlaisen kansalaisidentiteetin omaaviin henkilöihin, hän siis konstruoi itsensä tällaisena kansalaisena *par excellence*. Virkaanastujaispuheiden yleinen rakenne oli kaikilla samantapainen: aloituksen jälkeen presidentti käsitteli sisäpoliittista tilannetta, keskiosan loppuksi puolestaan siirryttiin kohti ulkopolitiikkaa. Lopetus koostui perinteistä puheen mallia noudattaen tärkeimpien teemojen yhteenvedosta sekä pathos-ulottuvuudesta. Poliittiselle puheelle tyyppillisesti tulevaisuushorisontti oli hallitsevana aika-aspektina.

KAITSELMUKSEEN LUOTTAEN: USKONNOLLISNATIONALISTINEN DISKURSSI

Maalaisliittolainen Lauri Kristian Relander astui virkaansa 2. maaliskuuta 1925. Maalaisliiton näkyvä vähemmistö halusi puolueen tukevan edistysmielisten

Risto Rytinä, kun taas oikeisto ja ruotsalaiset halusivat estää Rytin valinnan ja ryhtyivät kannattamaan Relanderia. (Nousiainen 1985, 100–101.) Relanderin puheen päätännöstä tuli malli, johon myös muut diskurssissa toimineet presidentit tukeutuivat:

Sisäisten olojemme vakiintuessa ja seurattessamme suhteissamme ulkovaltoihin kuten tähänkin saakka vilpittöntä rauhan politiikkaa, on rakastamamme isänmaa, siitä olen vakuutettu, kulkeva onnellista tulevaisuutta kohti. Luottaen Korkeimman johdatukseen ja luottaen Suomen kansaan ryhdyn vastuunalaiseen toimeeni. (Eduskunnan pöytäkirjat I/1925, 316.)

1920-luvun sisäpoliittinen tilanne oli suhteellisen rauhallinen, vaikkakin oikeiston ja äärivasemmiston hankausten sävyttämä. Relander painotti puheessaan siltojen luomista, mutta ei jätä päätännössään epäselväksi, mikä on hänen propagoimansa poliittis-moraalinen linjaus. Pathoksen keinona päätännössä tämä olikin oletettavasti toimivaa, koska esimerkiksi kommunismin vastustaminen oli hyvin usein tunnepohjaista. Retorinen strategia oli ymmärrettävä myös siinä suhteessa, että poliittikkona verrattain kokematon Relander haki tukea erityisesti vahvasta oikeistosta, jolle uskonnollinen käsitteistö oli oleellinen osa poliittista retoriikkaa.

Relander vahvisti luottamuksellaan Suomen kansaa ja ”Korkeimman” johdatusta kohtaan sekä isänmaa-käsitteen käyttämisellään kristillis-oikeistolaisia arvoja osana valtiovallan legitimaatiota ja suomalaisuuden määrittelyä. Hänen aikanaan esimerkiksi Ståhlbergin ajama porvarillinen liberalismi joutuikin vähitellen väistymään nationalistisempien arvojen tieltä (Browning 2008, 131–139). Relander yhdisti puheessaan patriotismin uskonnolliseen retoriikkaan tavalla, johon palattiin vielä 1990-luvullakin: suomalaiset ovat hieman raamatullisen arkkityypin mukaisesti kansaa, joka kulkee vaikeuksien kautta kohti luvattua maata ja parempaa aikaa.

Kokoomusta edustanut Pehr Evind Svinhufvud oli konservatiivinen perustuslaillinen, joka painotti isänmaallisuutta sekä presidentin asemaa johtavana auktoriteettina. 1930-luvun alun voimakkaan oikeistoliikchedinnän aikaan presidentiksi valittu suojeluskuntataustainen Svinhufvud asettui jyrkästi kommunismia ja vasemmistoa vastaan, mutta vannoi toisaalta laillisuuden sekä yhteiskuntarauhan nimeen. Lapuan liikkeen radikalisoituminen sekä vaatimukset hallituksen hajottamisesta kuitenkin johtivat Svinhufvudin suoraan asioihin puuttumiseen ja väkivaltaistuneen oikeistoradikalismin tukahduttamiseen – kuuluisan Mäntsälän kapinan lopettaneen puheensa hän piti maaliskuussa 1932. (Nousiainen 1985, 110–116.)

Virkaanastujaispuheessaan 1931 Svinhufvud korosti laillisuutta sekä demokratiaa Suomen elinehtona. Hän päätti puheensa oikeusturvan ja kristillisten arvojen korostamiseen:

Oikeusturvan ylläpitäminen on valtiovallan tärkein velvollisuus. Sen ohessa tulee kansalaisten kunkin kohdaltaan työskennellä jumalanpelon ja hyvien, kunniallisten tapojen, samoin kuin uhrautuvan isänmaallisen mielen ja lainkuuliaisuuden juurruttamiseksi kaikkiin kansan kerroksiin. Sillä kansamme ei voi menestyä eikä edistyä, ellei näitä sen elinjuuria huolellisesti hoideta. [–] Suomen kansan edustajat, yhteistyö teidän ja hallitusvallan ylimmän johdon välillä kuuluu valtiosääntömme perusteihin, ja tämä yhteistyö tulee, siitä olen vakuutettu, olemaan kiinteä ja hyvä. Siinä mielessä toivotan teille menestystä vastuunalaisessa työssänne rakkaan isänmaamme ja kansamme hyväksi. Herra maata varjelkoon! (Eduskunnan pöytäkirjat I/1931, 131.)

Svinhufvud käytti edeltäjiään eksplisiittisempää uskonnollista retoriikkaa painottaessaan laillisuuden, uskonnon ja isänmaallisuuden merkitystä kansan eheyden ja menestyksen ehtona. Esiin nousevat isänmaan puolesta uhrautuminen, jumalanpelko, lakien pyhyys sekä puheen päättänyt runebergiläinen *ecphonesis*, jossa toivotaan Herran varjelusta maalle. Laillisuuden, kristillisten ja oikeistolaisten arvojen yhdistäminen siis jatkui aikaisempaa selkeämmin. Aikaisempaa vielä näkyvämmiin käy myös ilmi, minkälaista yleisöä varten lopetuksen pathos-aspekti on rakennettu.

Maalaisliittolainen pitkän linjan parlamentaarikko Kyösti Kallio valittiin presidentiksi tilanteessa, jossa SDP tuki maalaisliiton ehdokasta varmistaakseen mahdollisen hallituskelpoisuutensa – Svinhufvud oli suhtautunut kielteisesti punamultahallitukseen. Kallio kuitenkin seurasi edeltäjänsä jalanjalkia sekä oman puolueensa yleistä suuntausta painottaen puheessaan kristinuskon merkitystä kansan ”siveellisten pyrkimysten vahvimpana runkona vuosisatojen ajan” sekä isänmaan puolesta uhrautumista. Kirkon ja valtion suhteiden kannalta huomattavaa on myös, että Kallio osoitti kiitoksensa evankelisluterilaiselle kirkolle, jota hänen mielestään valtiovallan olisi tuettava jatkossakin. Kallio päätti virkaanastujaispuheensa Svinhufvudin tavoin vedoten jälkipolvien asemaan sekä Jumalaan kansan ohjaajana:

Mutta meidän tehtäviimme ei kuulu ainoastaan entisen säilyttäminen, vaan myös nyky- ja tulevien sukupolvien aseman lujittaminen. Siihen työhön minä toivotan Eduskunnalle menestystä. Suokoon Jumala, että työmme koituisi siunaukseksi kansallemme! (Eduskunnan pöytäkirjat I/1937, 308.)

Edistyspuolueen Risto Ryti astui virkaansa 21. joulukuuta 1940 hänen edeltäjänsä erottua virasta terveydellisten syiden takia marraskuun lopussa. Osittain vastentahtoisesti ehdokkaaksi ryhtynyt Ryti valittiin presidentiksi vuoden 1937 valitsijamichityksellä, koska hän oli käytännössä hoitanut sekä pääministerin että presidentin virkoja elokuusta 1940. (Nousiainen 1985, 143–150.) Virkaanastujaispuheessaan hän painotti yksimielisyyttä, uhrautuvaisuutta ja sopimus-

ten kunnioittamista Neuvostoliiton kanssa. Erityisesti Ryti painotti, että Suomen kansa ”tahtoo edelleen lujittaa ja syventää ystävällisiä suhteitaan Saksaan, johon sillä on historiallisia, taloudellisia ja sivistyksellisiä kosketuksia” (eduskunnan pöytäkirjat II/1940, 1798). Päätäntö perustui talvisotaviittauksiin sekä sen myötä säilytettyyn itsenäisyyteen:

Luottaen Korkeimman johdatukseen ryhdyn vaatimaan tehtävääni varmasti vakuuttuneena siitä, että elinkelpoinen kansamme, joka historiamme kuluessa aina on osoittanut olevansa suurin vastoinkäymistensä ja kärsimystensä hetkinä ja sellaisena selvinnyt voittamattomiltakin näyttäneistä vaikeuksista ja vaaroista, nytkin kykenee ponnistautumaan onnellisempiin oloihin. (Eduskunnan pöytäkirjat II/1940, 1798.)

Rytin peroratoretoriikka perustuu raamatullisen mytologian hyödyntämiseen kansallisen eheyden legitimoimisessa. Hän muodostaa perinteisellä tavalla analogian Vanhan testamentin Israelin ja Suomen välille implikoiden, että vastoinkäymiset ja kärsimykset ovat Jumalan tapa koetella kansaansa. Kiintoisa on myös hieman darvinistinenkin viittaus ”kansan elinkelpoisuuteen”, jonka hän implikoi vahvistuvan vastoinkäymisten kautta. Toisenlainen, uskonnollinen motivaatio tähän löytyy tulkinnasta, jonka mukaan (taivaallisesti säädetty) kärsimys ylentää ja ohjaa kansakuntaa oikealle tielle (ks. Kempainen 2006).

Rytin toinen virkaanastujaispuhe maaliskuussa 1943 oli jatkosodan apologia, jonka hän totesi olevan samaa vuonna 1939 alkanutta sotaa, jossa Suomi ”puolustaa korkeimpia arvojaan”. Ryti päätti perorationsa pyytäen Jumalan siunausta eduskunnan työlle. (Eduskunnan pöytäkirjat I/1943, 184–186.) Korkeimman johdatus -teema yleistyi voimakkaasti talvisodan aikana, ja esimerkiksi Mannerheim julisti päiväkäskyissään talvisodan olevan taistelua kodin, uskonnon ja isänmaan puolesta. Jatkosota puolestaan oli ”pyhä sota” ja ”ristiretki”. (Ks. Mannerheim 1970.) Erityisesti uskonnollisissa piireissä talvisodan katsottiinkin osoittaneen raamatullisen analogian oikeaksi. Tähän teemaan tukeutuminen voidaan nähdä turvallisenä ratkaisuna historiallis-poliittisen kontekstinsa valossa.

Elokuussa 1944 Ribbentrop-sopimuksen solminut Risto Ryti erosi, ja C. G. E. Mannerheim valittiin presidentiksi poikkeuslailla. Mannerheim kutsuttiin presidentiksi, koska hänen katsottiin parhaiten pystyvän vaikeiden ratkaisujen hetkellä pitämään kansakunnan koossa ja armeijan hallinnassaan sodasta irtaututtaessa. (Nousiainen 1985, 155–158.) Mannerheim päätti lyhyen virkaanastujaispuheensa tutuksi tulleeseen formulointiin luottamuksestaan ”Korkeimpaan”. Lopetuksessaan hän korosti edeltäjiään voimakkaammin kansallista yksimielisyyttä kansallisen olemassaolon takeena sekä itsenäisyyden turvana. (Eduskunnan pöytäkirjat I/1944, 534.)

Sodan jälkeisessä uudenlaisessa poliittisessä tilanteessa eduskunta valitsi presidentiksi kokoomusta edustaneen J. K. Paasikiven. ”Tosiasioiden” tun-

nustaminen ja hyvien suhteiden muodostaminen Neuvostoliittoon määritteli hyvin pitkälle hänen reaali poliittisen näkemyksensä (ks. esim. Paasikivi 1966). Puheessaan lakien ja sopimusten tarkan noudattamisen painottamisen lisäksi hän kuitenkin totesi suomalaisten ”kaitselmuksen avulla kestäneen monet kohdalon iskut” (eduskunnan pöytäkirjat I/1946, 281). Peroratoriossaan hän muistutti sananlaskusta, jossa todetaan, että Jumala auttaa ihmeellisesti häntä, joka tekee työtä uskollisesti. Paasikiven retoriikassa on kuitenkin edelleen läsnä protestanttinen käsitys ihmisen ja Jumalan suhteesta sekä tuttu eksplikointi luottamuksesta korkeampiin voimiin:

Omasta puolestani tulen, Korkeampaan luottaen, ponnistamaan kaikki voimani täyttääkseni, niin paljon kuin minulle on mahdollista, Tasaval-
lan Presidenttinä velvollisuuteni, tehden työtä yhteistoiminnassa edus-
kunnan ja sen luottamusta nauttivan hallituksen kanssa. (Eduskunnan
pöytäkirjat I/1946, 281).

Toisen kautensa virkaanastujaispuheessa entinen myöntöväisyysslinjalainen, reaali poliitikko Paasikivi korosti, että kansan tulevaisuus riippuu viime kädessä kansasta itsestään ja sen sitkeydestä sekä uskollisuudesta omia perusarvojaan kohtaan. Paasikivenkin kansalaisuus rakentuu luterilais-runebergiläisen uskol-
lisuuden, nöyryyden ja omin voimin selviämisen ihanteiden varaan. Peroration viittaus *Vänrikki Stoolin tarinoiden* sentimentaaliseen Vänrikin markkinamuisto-
runoon ei jätä epäselväksi kansalaisuuden attribuutteja:

Luottaen lujasti siihen, että Suomen kansassa on näitä henkisiä ja siveel-
lisiä voimia, jotka takaavat sille pysyväisesti paikan vapaiden kansojen
joukossa, lopetan Runebergin vanhan krenatöörin sanoilla: ”Jumala syn-
nyinmaata varjelkoon”. (Eduskunnan pöytäkirjat I/1950, 131.)

Runeberg kuvailee kansallisromanttiseen sävyyn Suomen sodan (1808–1809) tapahtumia sekä sotilaiden uhrautuvaa asennetta isänmaan puolustamiseen. Ylipäättään moraali ja vastuuntunto ovat Runebergin runoelmien kantavia tee-
moja. Runebergiä ja Paasikiveä yhdistää lisäksi näkemys, että pienen kansan elinvoima kumpuaa nimenomaan ”henkisistä ja siveellisistä voimista”. *Vänrikki Stoolin tarinoiden* merkitys kansallisen identiteetin aineksena on korostunut vielä siten, että sitä on jaettu suomalaisille muun muassa talvisodan aikana. Paa-
sikiven intertekstuaalisen kytköksen voidaan tulkita tarkoittaneen, että suoma-
laisuuteen kuuluivat edelleen perinteinen protestanttinen moraali, uhrautuminen
sekä vastuullisuus, mutta ihanteet tuli sovittaa (geo)poliittisiin realiteetteihin:
oli hyväksyttävä, että Suomi on suurvallan naapuri.

Paasikiven retoriikka on erityisen kiinnostavaa sen suhteen, että Paasikiven linja perustui sotien välisen ajan kriittiseen arviointiin, konfliktien välttämiseen sekä ulkovaltojen (Neuvostoliiton) näkökulman huomioonottamiseen. Perorati-
oissaan hän kuitenkin nojasi toisaalta perinteiseen luterilaiskansalliseen arvope-

rustaan sekä kansalliseen yhtenäisyyteen valtiollisen suvereniteetin perustana, mutta toisaalta painotti aikaisempaa näkyvämmiin arviointikyvyn merkitystä. Toisessa virkaanastujaispuheessaan hän teki selväksi, että pienten kansojen on tunnustettava asemansa suhteessa suurvaltojen valtapoliitiikkaan. Täten myös Suomen ulkopoliitikan on perustuttava ”tehtyjen sopimusten tunnontarkkaan täyttämiseen sekä hyvien ja luottamuksellisten suhteiden ylläpitämiseen ennen kaikkea Suomen ja Neuvostoliiton välillä” (ibid). Näin ollen Paasikivi aloitti siirtymän kohti pragmaattista diskurssia.

1900-luvun alun ja puolivälin uskonnollisnationalistisessa diskurssissa voidaan nähdä voimakkaimmin Ruotsin vallan ajoilta periytyvän paternalistis-uskonnollisen kansakuntakäsityksen vaikutus. Isänmaallisuus sekä myöhemmin nationalismi perustui luterilaisuuden pohjalta eliitin tuottamaan kansallisajatteluun, jossa patriotismi ja valtionuskonnon kannattaminen olivat kytketty toisiinsa. ”Kansalaisen” rooli nähtiin niin ikään enemmän passiivisena osallistujana kuin aktiivisena toimijana. Virallisen kansallisen identiteetin sekä uskonnollisen identiteetin välinen yhteys säilyi poikkeuksellisen kiinteänä – Ruotsia kauemmin Suomessa, jossa Ruotsin ajan perinnön vaaliminen autonomian perustana, hidas modernisaatio sekä sisällissodan, talvi- ja jatkosodan kokemukset edesauttoivat suomalaisuuden, isänmaallisuuden ja luterilaisuuden pitämistä lähes synonyymisinä käsitteinä. (Ihalainen 2005, 189–190; 2007).

Diskurssin seuraava edustaja on kenties hieman yllättäen Neuvostoliiton hajoamisen jälkeisen ajan ensimmäinen presidentti, SDP:n Martti Ahtisaari, joka astui virkaansa 1. maaliskuuta 1994. Aikaisemmista valitsijamiesvaaleista poiketen hänet valittiin suoralla kansanvaalilla. Puolueiden esivaaleihin olivat saaneet ensimmäisen (ja toistaiseksi ainoan) kerran osallistua puolueisiin kuulumattomat henkilöt, ja näin ollen Ahtisaari valittiin ehdokkaaksi.

Ahtisaaren virkaanastujaispuhe oli kiintoisa retorinen sekoitus uusia ja vanhoja teemoja. Hän korosti poliittista yhteistyötä lamasta selviämiseksi sekä nosti esille ihmisarvon ”uuden yhteisymmärryksen politiikan käyttövoimana”. Ahtisaari osoitti kiitoksensa edeltäjälleen Suomen kansainvälisen aseman parantamisesta sekä ”siitä suuresta panoksesta, jonka hän on maamme ja kansainvälisen turvallisuuden hyväksi tehnyt”. Ahtisaari esitti niin ikään ”kansakunnan nimissä” kiitokset Tellervo Koivistolle, jonka hän totesi hoitaneen työtään esimerkiksi. Ulkopoliittikkaa käsitelleessään Ahtisaari kuitenkin painotti erityisesti, että ”me suomalaiset, jotka olemme lunastaneet itsenäisyytemme raskaissa sodissa, ymmärrämme, kuinka tärkeää on turvallisuuden perustan jatkuva vahvistaminen”. Siinä on kyse ”ei aidan panemisesta vaan veräjän avaamisesta”, jonka Euroopan unionin jäsenyys hänen mukaansa mahdollistaisi. (Eduskunnan pöytäkirjat I/1994, 201–202.) Perorationsa retoriikassa Ahtisaari palasi perinteisen isänmaallisuuden teemoihin:

Meillä suomalaisilla on maailmalla hyvä maine. Meihin luotetaan ja sitkeytemme tunnustetaan. Emme anna periksi. Emme nytkään, vaan kat-

somme eteenpäin luottavaisesti. Edessämme vielä olevien vuorien takaa häämöttää jo parempi huomen. Se olkoon päivä, jolloin suomalaiset jälleen ovat vakuuttuneita siitä, että tämä oma rakas isänmaamme on meille paras maa elää ja rakentaa tulevaisuuttamme. Ryhtyessäni nyt hoitamaan tasavallan presidentin tehtäviä toivon teiltä samoin kuin koko Suomen kansalta tukea työlleni. Sen pyrin suorittamaan kaikin voimin parhaan taitoni mukaan ainoana päämääränä Suomen kansan onni ja menestys. Jumala suojelkoon isänmaatamme ja kansaamme. (Eduskunnan pöytäkirjat I/1994, 202.)

Ahtisaari hyödyntää jälleen raamatullista myyttiä vaikeuksissa olevasta kansasta. Hänen puheessaan sota on korvattu lamalla, joka tulkitaan analogisesti kansallisen olemassaolon uhaksi. Paluusta menneisyyteen kertoo myös intertekstuaalinen yhteys Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen kansalliseksi ikoniksi nostetun Adolf Ehrnroothin retoriikkaan, jossa Suomen todetaan olevan paras sekä puolustamisen arvoinen maa Suomen kansalle (ks. Ehrnrooth & Lehtonen 1994). Ahtisaaren retoriikka implikoi traditionaalisten suomalaisuusteemojen eräänlaista rehabilitointia, vaikka kansallinen kertomus pyrittiinkin artikuloimaan osaksi eurooppalaista metanarratiivia. Nato-myönteisen Ahtisaaren voidaankin tulkita jatkaneen ja soveltaneen edeltäjänsä Mauno Koiviston aloittamaa Kekkosta länsimielisempää ja itsenäisempää ulkopoliittista linjaa.

PERINTEINEN USKONTO TAKA-ALALLA: PRAGMAATTINEN DISKURSSI

Suomen tasavallan ensimmäinen presidentti kuului perorationsa puolesta pragmaattiseen diskurssiin. Hänet valitsi eduskunta keskustaoikeiston sekä vasemmistön äänillä sisällissodan sekä valtiomuototaistelun aiheuttaman epävakaa tilanteen vuoksi. Liberaalia keskustaa edustanut nuorsuomalainen (myöh. kansallista edistyspuoluetta edustanut) Kaarlo Juho Ståhlberg astui virkaansa 26. heinäkuuta 1919. Ståhlbergin virkaanastujaispuheen eetos rakentuikin voimakkaasti maan ulkonaisen turvallisuuden, sisäisen oikeusjärjestyksen ja laillisuuden korostamisen varaan.

Kansallisvaltiojärjestelmään juuri astuneen Suomen presidentti päätti virkaanastujaispuheensa vetoamalla kansalliseen cheyteen ja rauhantyöhön tulevaisuutta varten:

Jos tämä [valtiollinen ja yhteiskunnallinen eheys] onnistuu ja jos sen ohella täydellä todella ryhdytään siihen voimaperäiseen, vakavaan rauhan työhön, jota nyt tarvitaan kaikilla julkisen ja yksityisen elämän aloilla, niin maamme, siihen varmasti luotan, voi eläen sovussa ja hedelmällisessä vuorovaikutuksessa muiden valtojen kanssa täyttää paikkansa oikeusvaltiona ja kansamme sivistyskansana, kohottaen olojamme nyky-

polven tarpeiden tyydyttämiseksi, tulevien sukupolvien hyväksi (Eduskunnan pöytäkirjat I/1919, 1086).

Ståhlbergin puhe kokonaisuudessaan rakentui pääasiassa yhteiskuntasopimuksen ja lakien rikkomattomuuden korostamiselle, mikä oli puheen historiallisen kontekstin, lähinnä sisällissodan sekä Karjalan kiistanalaisen tilanteen, huomiioon ottaen ymmärrettävä retorinen keino. Demokratiaa sekä kansallista eheyttä painotettiin tulevan elämän nimissä, jolloin suomalaiset pystyvät saavuttamaan paikkansa kansakuntien joukossa. Näin ollen perustuslaillisuus oli pohja, josta Suomi voi ponnistaa kohti parempaa tulevaisuutta. Ståhlberg joutuikin laillisuuslinjansa vuoksi jyrkemmän oikeiston sekä jääkärijohtoisen suojeluskuntalaitoksen kritiikin kohteeksi.

Ståhlbergin vuoden 1919 virkaanastujaispuhe voidaan tulkita myös siten, että tasavallan ensimmäisellä presidentillä oli poliittista pelisilmää olla vetoamatta uskontoon, koska luterilaisen kirkon asettuminen sisällissodassa voittaneelle valkoiselle puolelle oli aiheuttanut hankauksia erityisesti työväenliikkeen kanssa. On mahdollista, että hän ei halunnut rajata yleisöään ainakaan uskonnollisuuden perustella, vaan luotti, että ”valtiollinen ja yhteiskunnallinen eheys saavutetaan vuorovaikutuksella niin yksityisten ihmisten kuin muiden kansojen kesken” (ibid.). Toisaalta vuoden 1919 hallitusmuodon tunnustuksettomuus lieenee osaltaan vaikuttanut Ståhlbergin retoriikkaan.

Pragmaattisessa diskurssissa oli Ståhlbergin jälkeen katkos, joka jatkui 1950-luvulle asti. Diskurssin seuraava presidentti, maalaisliiton Urho Kekkonen, vaali suhteita Neuvostoliittoon pontevammin kuin edeltäjänsä (ks. Vihaivainen 1991), jolloin presidenttijohtoisesta ulkopoliitikasta tuli yhä enemmän sisäpolitiikkaa sekä koko poliittista horisonttia määrittävä tekijä. Kekkonen 25-vuotisen valtiopäämieskauden aikana presidentin vallankäytön kasvu tukikin näkemyksiä Suomesta puolipresidialaisen hallitusjärjestelmän tyyppinä (Nousiainen 1985, 189–191).

Ensimmäisessä virkaanastujaispuheessaan 1. maaliskuuta 1956 Kekkonen sanoi jatkavansa Paasikiven työtä ”johdonmukaisesti voimiensa mukaan”, mihin viittaa myös Kekkonen jatkama siirtyminen edelleen pois uskonnollisnationalistisesta päätäntödiskurssista. Tämä voidaankin nähdä heijastumana Kekkonen ja Paasikiven ulkopoliittisten linjojen eroista (ks. esim. Palonen 1987). Kekkonen korosti myös presidentin itsenäisyyttä ja riippumattomuutta puolueiden ja muiden ryhmittymien yläpuolella. Puheen peroration siviiliuskonnollisessa retoriikassa oli kuitenkin nyt erilainen sävy:

Kun tässä mielessä työtämme teemme kukin sillä paikalla, mikä meille on suotu, voi Korkeimman avulla toteutua kirkkokäsikirjaan sisältyvä presidentinvaalin aikana luettava rukous presidentin ja toimien menestymisestä niin, että ne edistävät kansamme parasta rauhaa ja yksimielisyyttä (Eduskunnan pöytäkirjat I/1956, 124).

Kekkonen vetoaa edelleen auttavaan korkeampaan voimaan, mutta etäännyttää samalla itseään metafyyysisistä teemoista. ”Auttava Korkein” on olemassa enää nimenomaan osana uskon (ja valtionkirjon) dogmijärjestelmää, ei välttämättä enää kiinteänä osana presidentin omaa retoriikkaa. Presidentti legitimoit tällä tavoin kuitenkin kirkkoinstituution asemaa yksimielisyyden edistäjänä. Machiavellinsa opiskellut Kekkonen vahvisti tietoisesti kirkon sekä esivallan suhdetta poliittisessa tilanteessa, jossa tämä ei välttämättä enää ollut itsestäänselvyys.

Kekkonen toisessa virkaanastujaispuheessa vuonna 1962 ”Korkeimman” tilalla on demokratia, jonka voimaa ja toimivuutta presidentti korostaa – erityisesti ”oman demokratiamme tie” on teema, jonka Kekkonen katsoo ratkaiseen monet poliittiseen elämään liittyneet ongelmat. (Eduskunnan pöytäkirjat I/1962, 39.) Kolmannen virkaanastujaispuheen peroratiossa vuonna 1968 edellisen puheen demokratia väistyi ulkopolitiikan korostamisen tieltä. Nyt ulkopolitiikan onnistunut hoitaminen on Kekkonen mielestä kansallisen olemassaolon tae, ja siksi se vaatii ”koko kansan johdonmukaista ja vilpittöntä tukea”. (Eduskunnan pöytäkirjat I/1968, 106–107.) Kekkonen puheiden kontekstina vaikutusvaltaisen opposition puuttuessa olikin koko ajan myös Neuvostoliitto, jolloin voidaan olettaa, että hän pyrki vakuuttamaan, että ystävällismielinen ulkopolitiikka tulisi jatkumaan.

Kekkonen neljäs virkaanastujaispuhe vuonna 1978 (kolmatta virkakautta oli jatkettu poikkeuslailla vuonna 1973) oli poikkeuksellinen kaikkien presidenttienkin puheet huomioiden. Kekkonen esitti suorana lainauksena ensimmäisen virkaanastujaispuheensa alku- ja keskiosan ja totesi lopuksi, että aloittaa samoilla sanoilla toimikautensa nyt 22 vuotta presidentin tehtävää hoidettuaan (Eduskunnan pöytäkirjat I/1978, 120). Vaalit ylivoimaisesti voittanut valtionpäämies siis katsoi, että vuonna 1956 muodostettu linja oli edelleen riittävä.

Pragmaattisessa diskurssissa tapahtui kuitenkin Kekkonen seuraajan aikana muutoksia erityisesti ulkopolitiikan suhteen. SDP:n Mauno Koivisto astui virkaansa 27. tammikuuta 1982 pääministerin ja vt. presidentin paikalta Kekkonen jouduttua eroamaan virastaan lokakuussa 1981. Koiviston ensimmäisen virkaanastujaispuheen lopetus oli myös erittäin poikkeuksellinen:

Ottaessani nyt vastaan tasavallan presidentin tehtävät haluan kaikesta sydämestäni ja kansakunnan nimissä esittää kunnioitetulle edeltäjälteni, presidentti Urho Kekkoselle, lämpimän kiitoksen siitä suurtyöstä, minkä hän on isänmaan hyväksi suorittanut. Yli neljännesvuosisadan hän on valtionpäämiehenä varmalla ja taitavalla kädellä ohjannut valtakuntaamme tavalla, joka on tuonut turvallisuutta ja sisäistä eheyttä. Urho Kekkonen tulee jäämään kansakuntamme historiaan vertaistansa hakevana johtohahmona. (Eduskunnan pöytäkirjat IV/1981, 3658.)

Kekkonen kauden vahvan johtajan perintö näkyi myös hänen seuraajansa virkaanastujaispuheen peroratiossa. Aikaisemmin Kekkonen painostuksesta huo-

limatta pääministerin paikalta eroamaan kieltäytynyt Koivisto hyödynsi implisiittisesti Mooses-figuuria ja kuvasi Kekkonen hahmona, joka oli vahvalla esimerkillään johdattanut kansaa kohti eheyttä ja parempaa, tasapainoisempaa tulevaisuutta. Toisaalta Koivisto otti samalla tällä retorisella siirrollaan huomioon edellisen presidentin arvostetun aseman sekä keskustan että Neuvostoliiton epäluulot pyrkimällä osoittamaan edeltäjänsä arvon sekä halunsa jatkaa tutulla linjalla.

Toisessa virkaanastujaispuheessaan vuonna 1988 Koivisto palasi tiukasti yhteisen hyvän korostamiseen:

Olen tullut valituksi uudelle kaudelle vaaleissa, joita edelsi tiukka, mutta asiallinen vaalikamppailu. Pyrkimykseni on olla kaikkien Suomen kansalaisten presidentti, niidenkin, jotka eivät valituksitulooni ole myötävaikuttaneet. Toiminnassani tarvitsen tukea puolueilta, virkakunnalta, kansalaisjärjestöiltä ja yksityisiltä kansalaisilta voidakseni toimia parhaalla mahdollisella tavalla voimieni mukaan yhteiseksi hyväksi. (Eduskunnan pöytäkirjat I/1988, 195.)

Koivisto pyrki näin ollen yhdistämään kansaa vaalikamppailun jäljiltä, mutta esitti samalla Paasikiven tapaan maininnan omien voimiensa mukaan toimimisesta politiikassa. Tällä kertaa tosin presidentin ja kansalaisten omat voimat saavat riittää, sillä Koivisto ei pyydä avukseen johdatusta poliittisen elämän ulkopuolelta. Myös viittaukset idänpolitiikkaan ovat poissa – ja olihan Koivisto ensimmäisen kautensa aikana kuitenkin tehnyt maltillisen mutta päättäväisen käännöksen kohti itsenäisempää ulkopoliittikkaa sekä pyrkinyt parlamentarisoimaan Suomen poliittista järjestelmää.

Kekkonen ja Ståhlberg korostivat laillisuutta, rauhaa ja ulkovaltojen kanssa tehtävää yhteistyötä, ja he molemmat pyrkivät kansallisen solidaarisuuden rakentamiseen esimerkiksi lähestymällä vasemmistoa (Nousiainen 1985, 191). Ståhlberg kuitenkin edusti vielä 1800-luvun nuorsuomalaista sosiaaliliberalismia, kun taas Kekkonen reaalipoliittinen retoriikka perustui kansallisen kategoriaan. Kekkonen ”kansallinen yhtenäisyys” oli yhdistetty valtion ulkopoliittikan toteuttamiseen, mikä puolestaan määritteli myös sisäpolitiikan rajat. Tässä onkin yhteys Kekkonen ensimmäisen peroration paternalismiin: jos jokaisen tulee ”työskennellä hänelle suodulla paikallaan”, niin politiikan subjekti on nimenomaan ulkopoliittikkaa johtava presidentti. Vastaavasti ulkopoliitikasta tulee kollektiivinen tehtävä, joka kansalaisten on omaksuttava lähestulkoon kriittittä (Browning 2008, 202–210).

2000-LUVUN KANSALAIKUUDEN TEEMAT: EETTINEN DISKURSSI

Ensimmäinen naispresidentti, SDP:n Tarja Halonen, merkitsi muutosta myös peroratioretoriikassa. Hän oli innovatiivinen nostaessaan retoriikkansa keski-

öön teemat, jotka esimerkiksi Ahtisaaren puheessa olivat lähinnä sivuroolissa. Halonen pitäytyi virkaanastujaispuheessaan edeltäjiään huomattavan paljon sekulaarimmassa retoriikassa; poissa olivat suomalaiskansallinen versio poliittisesta messianismista sekä ulko- ja sisäpoliittinen pragmatismi. Vuonna 2000 voimaanastuneen uuden, muun muassa presidentin asemaa parlamentaariseksi vieneen perustuslain esittelyn lisäksi esillä olivat näkyvästi kansainvälisen ympäristön muutos, demokratia ja ihmisoikeudet. Erkki Karvonen (2000, 151–152) onkin nimennyt Tarja Halosen ”Tasa-arvo-Tarjaksi” vuoden 2000 vaalikampanjaretoriikan perusteella. Valtion ja kirkon suhteiden kannalta oleellista on, että myös presidentin piispannimitysoikeus lakkasi vuonna 2000.

Peroratio kuitenkin rakentui myös muuten painotettujen teemojen eli yhteistyön sekä tasa-arvon varaan ja feministiseen politikointiin eli puhemies Riitta Uosukaisen kiittämiseen:

Arvoisa Puhemies! Kiitän eduskunnan puolesta lausumistanne menestyksen toivotuksista ja Teitä henkilökohtaisesti tasa-arvon edistämisestä. Uuden perustuslain hengessä pyrin kaikessa toiminnassani ottamaan huomioon tarpeen hyvään yhteistyöhön eduskunnan ja valtioneuvoston kanssa. Toivon Teiltä ja kaikilta suomalaisilta tukea työssä Suomen hyväksi. (Eduskunnan pöytäkirjat I/2000, 505.)

Halosen toinen virkaanastujaispuhe 1. maaliskuuta 2006 sisälsi uusina teemoina kehityspolitiikan, pitkäjänteisyyden, tasapainoisuuden sekä ympäristöstä huolehtimisen. Ylipäättään puheessaan hän painotti hyvinvointiyhteiskunnan kehittämistä sekä kansainvälistä vastuuta ja turvallisuutta, joka on saavutettavissa nimenomaan kehitysyhteistyöllä (Halonen 2006). Halonen totesi, että ”maapallo ei ole peritty isiltämme, vaan lainattu lapsiltamme”:

Paremmän huomisen rakentaminen edellyttää yhteistyötä. Siihen tarvitaan eduskuntaa, presidenttiä ja hallitusta, mutta myös paljon muuta – modernin kansanvaltaisen yhteiskunnan kaikkia voimavaroja. Kiitän teitä, arvoisa puhemies, eduskunnan puolesta lausumistanne menestyksen toivotuksista. Pyrin kaikessa toiminnassani hyvään yhteistyöhön eduskunnan ja valtioneuvoston kanssa. Toivon Teiltä ja kaikilta suomalaisilta tukea työssä Suomen kansan menestykseksi. (Halonen 2006.)

Näin ollen Halosen päätännöissä kansalaisuuden rakentaminen perustuu korkeampien voimien sijaan suomalaisessa virkaanastujaispuhediskurssissa poikkeukselliseen retoriikkaan. Kansakunnan etua tavoitellaan nyt ennen muuta eettisesti vastuullisten ja kestävien ratkaisujen sekä yhteistyön kautta: jokainen suomalainen on vastuussa Suomen kansan menestyksestä (tai menestyksettömydestä). Yksilönvastuu suhteessa kollektiiviin rakentuu täten uudella tavalla.

KANSALAISUUDEN IDEAALITYYPIT – SUOMALAISSUUS VIRKAANASTUJAISSPUHEIDEN PERORATIOISSA

Edellä tarkasteltuja diskursseja voidaan lukea kertomuksina suomalaisista ja suomalaisuudesta. Esittelen artikkelini lopuksi tulkintoja erilaisia kansalaisuuksia tuottavista *peroratioidiskursseista*, niiden suomalaisuuskertomuksista sekä suhteesta toiseuteen. Olen nimennyt analyysini pohjalta kolme kansalaisuuskonstruktiota: luterilainen, pragmaattinen ja eettinen kansalainen. Tarkoituksena on käyttää kansalaisuuden malleja ideaalityyppisesti heuristisina jäsentämisvälineinä (ks. Weber 2004). Yksi ideaalityyppi ei siis välttämättä rajaa toista kokonaan ulos vaan korostaa tarkoituksellisesti tiettyjä elementtejä. Esimerkiksi kansallisen yhtenäisyyden vaaliminen on läsnä kaikissa diskursseissa, mutta sitä lähestytään eri arvojen pohjalta.

Luterilainen kansalaisuus

Uskonnollisnationalistisen diskurssin kansalaisuus rakentuu oikeistolaisten uskonnollisuuden ja isänmaallisuuden välityksellä: kansalainen, isänmaa ja Jumala ovat pyhä kolmiyhteys. Retoriikka perustui protestanttiseen ihmiskuvaan ja kansallisuusaatteen yhdistelmään: diskurssin kansalaisen tulee kamppailla mahdollisimman tehokkaasti isänmaan hyväksi Jumalan johdattamana ja isänmaan asian implikoidaan olevan Jumalan valtakunnan asia. Samalla myös oletetaan, että konstruktiota nimeltä isänmaa on tarpeen puolustaa, koska se on jatkuvasti uhattuna. Voidaankin todeta, että tämän diskurssin kansalaisuus on 1900-luvun alkupuolen nationalismiin näköistä subjektiviteettia, jonka juuret tosin ovat siis jo 1700-luvun luterilaisessa kansakunta-ajattelussa.

Uskontoa ja nationalismia yhdistäneeseen diskurssiin kuuluneiden presidenttien, Relanderista Paasikiveen, virkaanastujaispuheiden peroratiot olivat selkeästi osa suomalaista oikeistodiskurssia, jossa patriotismi ja uskonnollisuus kietoutuivat yhteen. Koti, uskonto ja isänmaa -retoriikka välittää kuvaa pienestä kansasta, joka vaikeuksista huolimatta selviää ”tehtävistään”, jos se pysyy yhtenäisenä ja luottaa johdatukseen. Diskurssin siviiliuskonnollisuus on täten eksplisiittistä uskonnollisuutta.

Diskurssiin kuuluvien puheiden peroratioiden retoriikassa näkyvin uskonnollinen figuuri, Jumala tai Korkein, esitetäänkin vanhatestamentilliseen tyyliin hahmona, joka ohjaa sekä presidenttiä että kansaa politiikan karikkojen läpi kohti onnellisempaa tulevaisuutta. Retorinen figuuri jää puheiden päätännöissä kuitenkin siinä määrin abstraktiksi, että se sulkee sisäänsä kaikki teististen uskontojen jumalakäsitykset. Näin ollen uskonnollisen diskurssin peroratioissa kohdeyleisön oletetaan koostuvan ainakin suurimmaksi osaksi henkilöistä, jotka hyväksyvät mainitun kaltaisen käsityksen Jumalasta, joka auttaa uskollista alamaista ja nöyrää puurtajaa.

Siviiliuskonnollisuuden lisäksi retoriikassa oleellista on juuri valta-aseman legitimointi sekä yhteisen identiteetin konstruointi luterilaisuuden avulla. Täten

pyritään myös vahvistamaan kirkkoinstituution asemaa legitiiminä osana valtiollista järjestelmää. Samalla kuitenkin tuotetaan toiseutta, josta halutaan erottaa. Diskurssissa implikoidaankin, että esimerkiksi ateistit sekä kirkkokuntiin kuulumattomat ja jopa uskontoon välinpitämättömästi suhtautuvat on mahdollista lukea toiseuteen kuuluvaksi.

Vastaavalla tavoin viittaukset johdatukseen korostuivat tilanteissa, joissa ”kansallisen olemassaolon” tulkittiin olevan uhattuna. Sotien välisenä aikana negatiivinen toinen löytyikin pääasiassa valtion rajojen ulkopuolelta, Neuvostoliitosta, joka edusti käytännössä koko niin sanotun ensimmäisen tasavallan ajan myös kansakunnan sisälle vasemmisto-oppositioon heijastuvaa demonisoitua toiseutta, josta oli erottauduttava ja jolle ei tullut antaa myönnytyksiä missään suhteessa (ks. Browning 2008, 129–156). Siviiliuskonnollisen retoriikan voidaankin tässä tulkita olevan osa suomalaisuuden artikuloimista lähemmäksi kohti ”kristillistä länttä”.

Paasikiven ja Ahtisaaren myötä aikaisempaan luterilaiseen kansalaisuuskäsitykseen tuli kuitenkin muutoksia. Heidän retoriikassaan tukeuduttiin edelleen perinteisiin arvoihin, mutta niitä pyrittiin artikuloimaan uudella tavalla osaksi ajan vaatimuksia ja poliittisia tavoitteita. Myös tässä tapauksessa epävarman poliittisen tilanteen voidaan spekuloida vaikuttaneen ”Korkeimman” käyttämiseen: Paasikivellä valvontakomission aika ja niin sanotut vaaran vuodet sekä Ahtisaarella lama ja Suomen EU-jäsenyys, jonka saavuttamisen hän näki olevan kansallisen menestyksen kannalta elintärkeä.

Paasikiven virkaanastujaispuheidensa päätännöt kuuluivat vielä selkeästi uskonnolliseen diskurssiin, vaikka hän muutoin suhtautuikin kriittisesti suomalaisen nationalismiin aggressiivisiin muotoihin sekä sen poliittisen arviointikyvyn puutteeseen. Paasikivi oli 1930-luvulla kokoomuksen puheenjohtajana (1934–36) myös tehnyt pesäeron kiivasta uskonnollista retoriikkaa käyttäneeseen oikeistoradikalismiin ja sen antidemokraattisiin juonteisiin. Paasikiven kansalaisuus on mielenkiintoinen yhdistelmä uskonnollisessa diskurssissa muodostettua subjektiviteettia sekä pragmaattista näkemystä.

Ahtisaari oli ensimmäinen ja toistaiseksi ainoa ei-oikeistolaistaustainen presidentti, jonka peroration kansalaisuus rakentui traditionaalisen oikeistolaisdiskurssin elementeistä. Ahtisaari rehabilitoi Jumalan osana presidentin julkilausuttua arvomaailmaa ja tukeutui valittu kansa -arkkityyppiin. Ahtisaaren selvän eron edeltäjänsä presidenttiretoriikkaan voi myös tulkita olleen osa 1990-luvun alun lama-ajan politiikasta erottautumisen strategiaa. Hieman kärjistäen 1990-luvun puolivälin kansalainen oli kuitenkin puettu 1930-luvun vaatteisiin, vaikka poliittinen tilanne nähtiinkin eri tavalla.

Pragmaattinen kansalaisuus

Pragmaattiseen siviiliuskonnolliseen diskurssiin kuuluneet presidentit rakensivat kansalaisuutta ilman perinteistä uskonnollisuutta. Demokratia, tuleva elämä tai yhteisen edun painottaminen ovat vielä huomattavasti abstraktimpia yhtei-

siä nimittäjiä kuin Jumala tai Herra. Näin ollen esimerkiksi ”kansan etu” yhteisenä identiteettitekijänä todennäköisesti vetoaa suurempaan joukkoon kuin kristinuskon perusfraasin hyödyntäminen. Pragmaattisen diskurssin peroratioissa kansalaisuus pohjautuu selkeästi sekulaarille käsitykselle. Kansalainen on nyt omiin voimiinsa luottava toimija, joka kiinnittää katseensa ensisijassa kansakansalaisiin yhteisen hyvän edistämiseksi.

Diskurssin kansalaisten tulee luottaa ”oman demokratiansa tiehen” sekä ymmärtää ulkopoliittikan pelisäännöt, jotka takaavat kansallisen olemassaolon. Hänen on itse yhteistyössä toisten kanssa ymmärrettävä poliittisen elämän ehdot sekä toimittava johdonmukaisesti, kuten peroratioissa toistuvasti painotettiin. Kansalaisuus käsitys muistuttaa näin ollen poliittista toimijaa, jonka koti on maallisessa (eli poliittisessa) elämässä ja joka tiedostaa sen muutokset, mahdollisuudet ja rajoitukset. Näitä puolestaan kukin diskurssin presidentti sovelsi omalla tavallaan.

Pragmaattista kansalaisuutta hallitsee poliittinen realismi: toisen maailmansodan tapahtumien sekä sotien välisen ajan politiikan uudelleenarvioinnin jälkeen kansalaisen oli kyettävä ottamaan enemmän henkilökohtaista vastuuta kaitselmukseen luottamisen sijaan. Vastaavanlaista realismia oli myös Ståhlbergin päätännöstä tulkittavassa kansalaisuuskuva: hänen yhteiskunnallisessa ajattelussaan korostuivat parlamentarismi, maltillinen uudistusmielisyys sekä kansalaisten mahdollisimman laajamittainen osallistuminen poliittiseen toimintaan. Tässä suhteessa Ståhlbergin ja Koiviston kansalaisuus muistuttavat toisiinsa, kun taas Kekkonen luoma kansalaisuusrepresentaatio oli voimakkaasti suomettumisen sävyttämää.

Myös kansalliset uhkakuvat sekä toiseus tulkitaan eri tavalla kuin uskonnollisnationalistisessa diskurssissa. Esimerkiksi Kekkonen ja Koiviston puheissa Neuvostoliitto on muuttunut avoimesta uhasta kohti positiivista mahdollisuutta. Potentiaalinen uhka sen sijaan nähdään siinä, että kansalaiset eivät ota toiminnassaan riittävästi huomioon ”poliittisia realiteetteja”. ”Korkeimman” jättämisen voidaan tulkita olleen äärimmäisen tietoinen retorinen valinta tehtäessä eroa menneisyyteen ja konstruoitaessa sotien jälkeistä vahvan Neuvostoliiton ja YYA-ajan kansalaisuutta. Täten eksplisiittisten, perinteisten uskonnollisten symboleiden puuttumisen takia toiseudesta erottautuminen ei perustunut yhtä voimakkaaseen me–muut-dikotomiaan.

Ettinen kansalaisuus

Tarja Halosen virkaanastujaispuheet tekivät selvän eron edeltäjiinsä aikaisempaa eettisemmällä ulottuvuudella. Halosen diskurssissa koti, uskonto ja isänmaa-kolmiyhteys on häivytetty pois ja tasa-arvon, oikeudenmukaisuuden sekä hyvinvoinnin teemat on marssitettu estradille. Ei-uskonnollisuus on näin ollen ottanut keskeisen paikan presidentin korostamana kansallisena identiteettitekijänä. Jos oletetaan, että presidentti luo ja symboloi itsensä kaltaista kansalai-

suutta, Tarja Halosen vetoaminen ”Korkeimman johdatukseen” olisikin todennäköisesti vaikuttanut teennäiseltä.

”Me suomalaiset” viiteryhmänä muuttui radikaalisti, kun perinteisistä suomalaisuuden symboleista luovuttiin. Halosen peroratioiden kansalainen on ennen muuta eettinen toimija, joka miettii ratkaisujensa vaikutuksia tulevaisuuden kannalta. Eettisen diskurssin kansalaisuuteen kuuluu vastuullinen toiminta niin lähiympäristössä kuin kansainvälisissä asioissa. 2000-luvun Suomen kansalainen on aktiivinen poliittinen toimija, jota ei määritä enää nationalismi, uskonnollisuus tai pragmaattisuus vaan eettinen ulottuvuus. Ensimmäisen naispresidentin puheessaan tuottama kansalaisuus rikkoo myös perinteiset sukupuoliroolien rajat. Siinä missä aikaisempien diskurssien kansalaisuus oli enemmän maskuliinisina pidettyihin attributteihin perustuvaa sekä paternalismin sävyttämää, pyritään nyt vetoamaan yleisinhimilliseen *moraaliseen* arviointikykyyn.

Luterilainen kansalainen toimi kansallisessa viitekehyksessä ja pragmaattinen tasapainotteli sisä- ja ulkopoliittikan välillä, mutta Halosen eettinen kansalainen pyrkii ylittämään traditionaalisen kansallisvaltionarratiivin rajat. Kansalaisuus ei ole enää pelkästään patrioottista sitoutumista pyhään isänmaahan tai mukautumista ulkopoliittikan vaatimuksiin, vaan eettistä tietoisuutta niin ympäristöstä, tasa-arvosta kuin Suomesta yhtenä kansainvälisenä toimijana. Eettinen kansalaisuus on myös uudenlaista aktiivista toimijuutta: kansalaisen ei oleteta luottavan kaitselmukseen tai presidentin johtamaan ulkopoliittikkaan paremman tulevaisuuden luomiseksi, vaan ottavan itse myös moraalinen vastuu poliittisista ratkaisuistaan. Suomalainen suunnistaa edelleen kohti parempaa tulevaisuutta, mutta kompassina on uskonnon, nationalismin tai reaalipoliittikan sijasta eettinen arviointikyky.

Vastaavasti myös uhkakuvahorisontti rakentuu uudenlaisten kertomusten pohjalta. Halosen positiivisina haasteina painottamien hyvinvointiyhteiskunnan, sosiaalisen oikeudenmukaisuuden ja yhteisvastuun, erilaisuuden suvaitsevaisuuden, yhteistyön sekä ympäristöstä huolehtimisen kehittämisen taustalta voidaan tulkita esiin implikaatio, että niiden sekä ylipäättään yhteisöllisyyden laiminlyönti on vakava kansallinen uhka.

Näin ollen nykyisen presidentin siviiliuskonnollisuudesta on jätetty sekä perinteinen uskonnollisuus että pragmaattisen diskurssin tyylinen ulko- ja sisäpoliittinen laskelmointi pois, kun päätäntöjen pathos perustui uudenlaisen, avoimman kansalaisuuden tuottamiseen. Tämä näkyi myös siten, että hänen päätännöissään ei ole niin selkeää toiseuspotentiaalia kuin aikaisemmissa diskurssissa. Halosen 2000-luvun eettinen diskurssi muodostuikin hyvin pitkälle perinteisen eriarvoisuuden vastustamisen ja hyvinvointiyhteiskunnan puolustamisen vasemmistolaissteemojen varaan. Tällainen eettinen diskurssi Suomen presidenttien virkaanastujaispuheiden peroratioissa oli kuitenkin uutta. Erittäin kiinnostavaa onkin, millaista kansalaisuutta tasavallan seuraava presidentti luo virkaanastujaispuheessaan. Mielenkiintoista on myös, pystyykö hän valloitta-

maan itselleen jonkinlaisen arvo- tai mielipidejohtajan roolin, jos presidentin valtaoikeuksia kavennetaan entisestään.

PRIMAARIAINEISTO

- Eduskunnan pöytäkirjat I/1919. K. J. Ståhlberg 26.7.1919.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1925. Lauri Kristian Relander 2.3.1925.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1931. P.-E. Svinhufvud 2.3.1931.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1937. Kyösti Kallio 1.3.1937.
Eduskunnan pöytäkirjat II/1940. Risto Ryti 21.12.1940.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1943. Risto Ryti 1.3.1943.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1944. C. G. E. Mannerheim 4.8.1944.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1946. J. K. Paasikivi 11.3.1946.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1950. J. K. Paasikivi 1.3.1950.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1956. Urho Kekkonen 1.3.1956.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1962. Urho Kekkonen 1.3.1962.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1968. Urho Kekkonen 1.3.1968.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1978. Urho Kekkonen 1.3.1978.
Eduskunnan pöytäkirjat IV/1981. Mauno Koivisto 27.1.1982.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1988. Mauno Koivisto 1.3.1988.
Eduskunnan pöytäkirjat I/1994. Martti Ahtisaari 1.3.1994.
Eduskunnan pöytäkirjat I/2000. Tarja Halonen 1.3.2000.
Halonen, T. 2006. Tasavallan presidentti Tarja Halosen virkaanastujaispuhe 1.3.2006. <<http://www.tpk.fi/netcomm/news/showarticle.asp?intNWSAID=48430>>. Viitattu 14.10.2008.

KIRJALLISUUS

- Aarnio, E. & Isotalus, P. 2000. Presidentti 2000: mistä vaalit on tehty? Jyväskylä: SoPhi.
- Aristoteles. 2000. Retoriikka ja runousoppi. Suom. P. Hohti ja P. Myllykoski. Tampere: Gaudeamus. Alkuperäisteos noin 350 eaa.
- Bellah, R. N. 1967. Civil religion in America. *Daedalus* 96 (1), 1–21.
- Bellah, R. N. 1975. *The broken covenant: American civil religion in time of trial*. New York: Seabury Press.
- Breiner, R. 1993. Machiavelli, Hobbes, and Rousseau on civil religion. *The Review of Politics* 55 (4), 617–638.
- Browning, C. S. 2008. *Constructivism, narrative and foreign policy analysis: a case study of Finland*. Bern: Peter Lang.
- Burke, K. 1969. *Grammar of motives*. Berkeley: California University Press.
- Cicero, M. T. 2006. *Puhujasta*. Suom. A. Vuola. Helsinki: Gaudeamus.

- Cicero, M. T. 1959–1960. *De oratore*. Käännös E. W. Sutton & H. Rackham. Lontoo: Heinemann. Alkuperäisteos noin 55 eaa.
- Ehrnrooth, A. & Lehtonen, M.-L. 1994. *Kenraalin testamentti*. Helsinki: WSOY.
- Gentile, E. 2006. *Politics as religion*. Käännös G. Staunton. Princeton: Princeton University Press.
- Haapanen, P. 1990. *Cicero: puhetaidosta. Brutus, johdanto ja selityksiä*. Helsinki: Finn Lectura.
- Hart, R. P. 2002. Why do they talk that way? A research agenda for the presidency. *Presidential Studies Quarterly* 32 (4), 693–706.
- Hart, R. P. 2004. *The political pulpit revisited*. West Lafayette: Purdue University Press.
- Hermanson, R. 1922. *Kansan oikeustajunta ja kristillisuus*. Porvoo: WSOY.
- Ihalainen, P. 2005. *Suomalaisten kansakuntakäsitysten juurilla: luterilaisuus ihannekansalaisten kasvattajana vallankumousten aikakauden Ruotsissa*. Teoksessa K. Ahonen, A. Halmesvirta, I. Nummela & J. Sihvola (toim.) *Historia ja herrasmies*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 179–192.
- Ihalainen, P. 2007. *Svenska kyrkan och det moderniserande nationella tänkandet 1789–1810*. *Sjuttonhundratall 2006/2007*, 25–48.
- Karvonen, E. 2000. ”Eheyttäjä-Esko” ja ”Tasa-arvo-Tarja”: retorisia näkökulmia presidentinvaaleihin. Teoksessa E. Aarnio & P. Isotalus (toim.) *Presidentti 2000: mistä vaalit on tehty?* Jyväskylä: SoPhi, 128–154.
- Kemppinen, I. 2006. *Isänmaan uhrin – sankarikuolema Suomessa toisen maailmansodan aikana*. Helsinki: SKS.
- Liikanen, I. 2003. *Kansa*. Teoksessa M. Hyvärinen, J. Kurunmäki, K. Palonen, T. Pulkkinen & H. Stenius (toim.) *Käsitteet liikkeessä: Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Tampere: Vastapaino, 257–307.
- Machiavelli, N. 2001. *Valtiollisia mietelmiä*. Suom. K. af Heurlin. Porvoo: WSOY. Alkuperäisteos 1513–1517.
- Mannerheim, C. G. E. 1970. *Puhtain aseinen sotamarsalkka Mannerheimin päiväkirjat 1918–1944*. Einari Kaskimies (toim.) Helsinki: Kustannus Oy Artikkeli.
- Neustadt, R. 1960. *Presidential power: the politics of leadership*. New York: Wiley & Sons.
- Nousiainen, J. 1985. *Suomen presidentit valtiollisina johtajina*. K. J. Ståhlbergistä Mauno Koivistoon. Juva: WSOY.
- Nousiainen, J. 1989. *Suomen poliittinen järjestelmä*. 7. painos. Juva: WSOY.
- Paasikivi, J. K. 1966. *Paasikiven linja. Puheita vuosilta 1944–1956*. Porvoo: WSOY.
- Palonen, K. 1987. *The art of the possible on the periphery: J. K. Paasikivi and Urho Kekkonen in the realpolitik tradition*. Teoksessa J. Kanerva & K. Palonen (toim.) *Transformation of ideas on a periphery*. Helsinki: FPSA, 98–115.
- Quintilianus, M. F. 1966. *Institutio oratoria*. Käännös H. E. Butler. Lontoo: Heinemann. Alkuperäisteos noin 95 jaa.
- Rousseau, J.-J. 2006. *The social contract*. Käännös M. Cranston. New York: Penguin Books. Alkuperäisteos 1762.

- Skinner, Q. 2002. *Visions of politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, M. 2004. The 'objectivity' of knowledge in social science and social policy. Teoksessa S. Whimster (toim.) *The essential Weber – a reader*. Lontoo: Routledge, 359–404. Alkuperäisteos 1904.
- Vihavainen, T. 1991. *Kansakunta rähmällään: suomettumisen lyhyt historia*. Helsinki: Otava.